

AZ ÁLDOZAT DIALEKTIKÁJA

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Vitathatatlan, hogy az áldozat a maga sokoldalú megjelenésében a mai kor társadalmi és kulturális értelmezéseinek reprezentatív figurájává vált, és ezzel egyre inkább a tudományos érdeklődés előterébe is került. Ennek hátterében nemcsak a fogalom szemantikai bővülése áll, hanem olyan területeken való felbukkanása, ahol korábban értelmezhetetlen volt, vagy legalábbis inadekvátnak tekintették használatát. Az áldozat modern¹ fogalma elsődlegesen az erőszak szélsőséges formáihoz, illetve az általuk okozott traumatikus élményekhez és emlékezetükhöz kötődik, mára azonban megfigyelhető egy olyan tendencia is, amelynek alapján mindenkit áldozatnak tekintenek, aki valamilyen sértést vagy fenyegetést elszenved, vagy akár csak elképzel. Ennek nyomán bárki tekintheti magát áldozatnak anélkül is, hogy ténylegesen azzá válna. Manapság gyakran találunk olyanokat, akik magukat a mások tényleges vagy állítólagos szenvedéseivel vagy fenyegetettségével azonosítják, hogy áldozatiságuk nevében felléphessenek, és igényeket fogalmazhassanak meg. Ez az áldozatpozíció nem egy külső ok hatására alakul ki, hanem az identitás lényegi eleme, ezért általában elbeszélésekhez kötődik.

Traumatizáltságukból adódóan a valódi áldozatok általában elhatárolódtak a külvilágtól, mert a szenvedésekhez kapcsolódó élmények a szavak hiánya vagy a felettük érzett szégyen miatt nem voltak elmesélhetők. Az áldozatok nem is számíthattak elismerésére mindaddig, amíg szenvedésük nem lett a társadalmi diskurzus része, és nem születtek megfelelő narratívák, amelyek az áldozatiságot nem csak elbeszélték, hanem tiszteletre- és elismerésre méltó státuszként el is fogadtatták. A folyamatnak köszönhetően az áldozat mára presztízst jelent, amely bizonyos értelemben a társadalmi tőke szimbolikus javaihoz tartozik. A jelenség kétségtelenül egy általánosabb etikai fordulat része, amelynek azonban számtalan olyan következménye van, amelyek ellenfénybe állítják és ellentmondásossá teszik ezt az egyébként alapvetően pozitív fejleményt. Azzal, hogy az áldozat kilépett az árnyékból, látványos paradigmaváltás következett be, amely számos okra vezethető vissza. Ezeket ezen a helyen lehetetlen lenne rekonstruálni, ezért ebben a tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy az áldozatnarratívák sajátosságait röviden bemu-

¹ Ebben a tanulmányban szándékosan nem foglalkozom az áldozat jelenségének eredetével és archaikus megjelenési formáival.

tassam, és hatásaikat, illetve eltérő hangsúlyaikat két jellemző területen, a büntetőjogban és az igazságszolgáltatásban, illetve a populista politikában a maguk sokoldalúságában és ellentmondásosságában elemezzem. Előbbi esetben az áldozat igényeinek és érdekeinek figyelembevétele komoly civilizációs vívmányt jelent, amely az állampolgárok igazságérzetének és erkölcsi érzékének akar megfelelni, míg utóbbi esetben az áldozatisággal való gátlástalan visszaélés történik, amelyből közvetlen politikai tőkét lehet kovácsolni.

AZ ÁLDOZATNARRATÍVÁK IDENTITÁSKÉPZŐ EREJE

Az áldozatról szóló elbeszélések eredetileg szorosan kötődtek az erőszak közvetlen elszenvedéséhez, mára azonban már egy sokkal általánosabb és közvetettebb narratívaként jelentkeznek. Mivel az áldozatiság alapvetően elbeszélő struktúrákhoz kapcsolódik, ezért rá van utalva a külvilág figyelmére és elismerésére.² A saját tapasztalat helyére egy közelebbről nehezen meghatározható érintettség lépett, amely meglehetősen változatos azonosulási lehetőségeket nyitott meg az egyének és a közösségek számára egyaránt. Ezek struktúrái és érzelmi diszpozíciói meglehetősen hasonlítanak egymásra, így az egyéni és kollektív áldozatiság sokféle módon összekapcsolódhat, és hat-hat egymásra.

Első hallásra talán meglepően hangzik, hogy az áldozati szerep nagy vonzerővel rendelkezik, pedig azt emberek vagy emberek csoportjai előszeretettel emelik identitásuk alapjává. Az ilyen identitások egyik legjellemzőbb vonása, hogy alanyuk egy áldozati pozíciót jelölnek ki maguknak, illetve az áldozatok nevében megszólaló intézményekkel vagy személyekkel azonosul, amiből következik, hogy csakis egy, a társadalom által széles körben elismert kontextusban tekinthetőek áldozatnak, nem feltétlenül konkrét üldözés és szenvedés következtében. Az áldozatnarratívák szereplőit éppen ezért meg kell különböztetni a valódi áldozatok csoportjaitól, akik, ha nem találnak hangot, nem kapnak elismerést, akkor áldozat mivoltuk semmilyen presztízzsel nem jár. Az áldozatiság elsősorban az egyéneket érinti, de mivel az identitást is érinti, így elsődlegesen közösségeket értenek alatta. A csoporthoz való csatlakozás ebben az esetben már önmagában elismerést jelent. Az áldozatközösség tagjának lenni azért vonzó, mert kollektív ártatlanságot biztosít, és felment a felelősségvállalás alól, ami a társadalmi vitákban és az erőforrásokért folytatott versenyben előnyt biztosít, még akkor is, ha a kollektív áldozatiság

² Fleischhauer, Jan: *Die Erfindung des Opfers*, URL: <https://www.dijg.de/analysen-zeitgeist/fleischhauer-erfindung-opfers/> (2019. 11. 20.)

éppúgy értelmezhetetlen, mint a kollektív bűnösség, mert ahol mindenki egyformán áldozat, ott senki sem az.

Ebben a helyzetben egyáltalán nem tekinthető véletlennek, hogy az áldozatsoportok között konkurencia és versengés bontakozik ki, ami a társadalmi elismerésért folyik.³ Bármilyen különösen hangzik is, de ebben a versengésben is az első helyre kell törekedni, ami aztán materiális és immateriális javakkal jár együtt. A „fájdalom arisztokratái” azt hirdetik, hogy az ő szenvedésük a korábbi, az eredendőbb, az egyetemesebb, a nagyobb, időben és térben kiterjedtebb.⁴ Az ilyen megközelítések gyakran banalizálják a tényleges szenvedéseket azzal, hogy más szenvedésekkel vetik össze őket, miközben a saját áldozatosságukat tartják jogosnak és autentikusnak. Ezek a sérelmek lehetnek társadalmiak vagy történelmi, a lényeg az, hogy ezekre hivatkozva társadalmi és politikai követeléseket legitimáljanak. Az áldozatosság így válik a társadalom önértelmezésének és identitásának központi kategóriájává, amely morális viszonyulásként is szolgál.

Az áldozatpozícióban való kiemelkedés azt jelenti, hogy mások ilyen jellegű törekvéseit, ha nem is vetik el, de gyakran relativizálják vagy a gyengeség jelének tekintik. Ennek alapján azt is gondolhatnánk, hogy az ilyen áldozatversengés egy végtelenségig való ismétlődésben fokozatosan elveszti hatását és elhal, erről azonban szó sincs, mert az áldozatszerepet felvevők mindig az adott társadalom normáihoz és igényeihez igazítják követeléseiket, és a legkülönbözőbb összefüggésekben képesek kiválasztani szenvedésük tárgyát, illetve hozzárendelni a megfelelő tettet. Ezek gyakran személytelen struktúrák vagy megragadhatatlan entitások, akik egyébként egy másik összefüggésben maguk is hivatkozhatnak áldozat mivoltukra.

Az áldozatképzés folyamata sohasem egyoldalú, mert a társadalom részéről való elfogadás és elismerés a feltétele, ami általában akkor is megtörténik, ha át- és belátható annak potenciális vagy egyenesen imaginárius jellege. Ez a társadalmi érzékenység és szolidaritás fokmérője, amelyben mindenki a tiszta és nyugodt lelkiismerete alapját keresi. Az áldozatosság mindenki számára vonzó azonosulási lehetőség, a magukat akként értelmezők és az azt elfogadók számára egyaránt. Az áldozatoknak áldozatot hozni a társadalomban presztízszt jelent, és aki ezt megtagadja vagy kétségbe vonja, azt kockáztatja, hogy ezzel maga is automatikusan átcúszik a tettesek oldalára, ezt pedig senki nem vállalja fel egy olyan társadalomban, ahol az elismerés a társadalmi együttélés kulcsfogalma, és mindenki rá van utalva az elismerés különböző formáira. Az áldozatszerep mindig a maga oldalán tudhatja az autenti-

³ Giglioli, Daniele: *Die Opferfalle. Wie die Vergangenheit die Zukunft fesselt*, Matthes & Seitz, Berlin, 2015. 33-38.

⁴ Uo. 36.

kusságból fakadó előnyöket, mert az áldozattal nem szoktak vitatkozni, nem szoktak neki ellentmondani, nem szokták számon kérni, ezt paradox módon sokkal gyakrabban a valódi áldozatokkal teszik meg, akik általában a társadalom perifériájára szorulnak vagy megbélyegzett helyzetüket saját hibájuknak tulajdonítják.⁵ Aki az áldozatot hallgatja, pontosan tudja, hogy mit kell gondolnia vagy éreznie, ezért a figyelem már önmagában is elismerést jelent.

A fentiek alapján viszonylag könnyen belátható, hogy az áldozatiság nem állapot, hanem identitásteremtő hivatkozás, amelynek elismerését ki kell vívni, azt a többséggel el kell fogadtatni, és meg kell győzni a hozzá kapcsolódó követelések jogosságáról.⁶ Kétségtelen, hogy manapság számtalan kollektív identitás van jelen, amelyek egymás vetélytársai, és mindannyian a legszélesebb körű elismerésért küzdenek. Minél többféle identitás van, annál kiélezettebb a versengés a figyelemért. Ennek egyik paradox vonása, hogy minél plurálisabb, minél elismerőbb és elfogadóbb egy társadalom, minél inkább garantálja a kisebbségek és elesettek jogait, annál többen fogják az ezzel együtt járó státuszt, illetve jogokat és javakat tulajdonképpen ugyanazon az alapon maguknak is követelni.⁷ Az áldozatiság azért ad kiváló alapot a követeléseknek, mert az áldozatlét megkülönböztet, kiemel, figyelmet és elismerést garantál. Aki áldozat, az nem lehet tettes, ennyiben tehát minden társadalmi polarizáció pozitív pólusát jelöli ki. Az áldozat az utóbbi évtizedekben a hős helyére lépett, ami egyrészt hétköznapivá vált, másrészt fikcionalizálódott, és a képzelet világába szorult vissza. Az áldozat ennyiben a hős pótlékává vált, és ugyanazt a pozitív azonosulási lehetőséget nyújtja, mint amit a 19. században a hős nyújtott. Abban a tekintetben is emlékeztet a hősre, hogy vele kapcsolatban sem merülhet föl a tettesség vagy a felelősség kérdése. Az áldozat nem csak a társadalomban elfoglalt pozíció, hanem önálló morális kategória és normatív kiindulópont, amelynek alapján ki lehet jelölni egy társadalomban az azonosulásra méltót és az elutasítottat, röviden a jót és a rosszat. Az áldozatiságból nem szükségszerűen adódik, de gyakran együtt járhat a materiális előny, amennyiben kárpótlással és jóvátétellel kötik egybe. Korábban a kollektív és egyéni sorscsapásokat mintegy természetesnek tekintették és elfogadták, míg ma ezek gyakran jogi szabályozásokból fakadó kártérítéssel és kárpótlással járnak együtt. Az áldozati státuszt ma a társadalomban jogigényekkel bátyázzák körül, és így társadalmi vagy éppen politikai törekvések céljává tesznek.

⁵ Giglioli, Daniele: Dem Opfer stellt man keine Fragen, *Neue Zürcher Zeitung*, 2017. 03. 15. <https://www.nzz.ch/feuilleton/populismus-und-opferdiskurs-die-boesen-sind-immer-die-anderen-ld.150918> (2019. 05. 10.)

⁶ Giglioli, Daniele: *Die Opferfalle*, id. kiad. 88-90.

⁷ Fleischhauer i. m.

AZ ÁLDOZAT ÉS AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

Valószínűleg nem véletlen, hogy az áldozat egészen az utóbbi időkig szinte teljesen hiányzott a büntetőjog területéről, vagy legfeljebb annak perifériáján tűnt fel, mint egy szükséges, de inkább terhet és problémát jelentő figura. Természetesen szükség volt az áldozatra, mint aki megélte és elszenvedte a bűncselekményt, így képes volt rá emlékezni és róla tanúvallomást tenni, miközben az érdekeire és érzékenységeire egyáltalán nem voltak tekintettel a büntetőeljárások során.

A modernitás kora előtt a tettesek és áldozatok viszonyában, ha elég nagyok voltak az anyagi és fizikai erőben, illetve hatalmi pozícióban megmutató különbségek, akkor a jogsértést vagy az erőszak elszenvedését még nem sértésnek, hanem az élet természet adta igazságtalanságának tekintették.⁸ A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a sérelmeket és az alávetést általában elfogadták, és a társadalmi helyzetből adódó rend következményének tartották. Ezekben az esetekben az áldozatok nem számíthattak olyan instanciák segítségére, amelyek a konfliktusok és sérelmek természetellenes voltát kinyilvánították vagy megtorolták volna. Ez persze nem azt jelenti, hogy ezeken a területeken ne lett volna érvényben valamiféle jogrend, de annak hatálya erősen korlátozott, aszimmetrikus és gyakran felülírható volt.

Ezen a helyzeten változtatott a modern állam megjelenése és az erőszakmonopólium kialakulása. Az állam lett az az intézmény, amely arra volt hivatott, hogy a tettes és áldozat viszonyában valamilyen módon rendet tegyen, ugyanis a konfliktusok megoldását nem hagyhatta ezek kezében, mert annak eredménye nem a tartós béke, hanem legfeljebb az átmeneti kimerülés lett volna, amelyből folyamatosan új konfliktusok alakulhattak ki veszélyeztetve magát az államot és tekintélyét. A sértő és a sértett felek konfliktusai az olyan területeken, mint az élet, az egészség, a szabadság és a becsület, azzal fenyegettek, hogy nyomukban bármikor káosz alakulhat ki, amely megkérdőjelezi az egész jogrendet és a társadalmi békét. Az állam kialakulása mérföldkő volt az ilyen jellegű problémák kezelésének útján, ami végül a közvetlen erőszakra való lemondást és az emberi jogok érvényesülését eredményezte, miután mind a tettesek, mind az áldozatok egy pártatlan harmadikként voltak kénytelenek elfogadni az igazságszolgáltatást.⁹ Az állam fokozatosan alakította ki ennek megfelelő jogrendszerét és intézményeit. Mindez azért volt fontos lépés, mert így a sértett egy konkrét jogi értelemben véve lehetett sértett, és nem egyszerűen valamilyen önkény áldozataként, a tettes pedig ezáltal már az egész

⁸ Hassemer, Winfried – Reemtsma, Jan Philipp: *Verbrechensopfer. Gesetz und Gerechtigkeit*, C. H. Beck, München, 2002. 18.

⁹ Uo. 19.

közösség jogrendjét sértette meg a tettével, ami retorziót vont maga után. A szerepek világosan fel voltak osztva, és a tettesnek ténylegesen vagy szimbolikusan ki kellett egyenlítenie a számlát mind az áldozat, mind a közösség felé. Ez a fejlemény még akkor is forradalmi előrelépés volt a korábbi állapotokhoz képest, ha magának az áldozatnak nem nagyon volt lehetősége, hogy közvetlen kártérítésre vagy jóvátételre vonatkozó igényét érvényesítse.¹⁰

Ilyen módon született meg a modern büntetőjog, amely ismerte az áldozatot, tisztában volt státuszával, középpontjában mégis a tettes állt. Történelmileg az állam és az erőszakmonopólium kialakulása hosszú és visszacsúszásokkal terhelt folyamat eredménye volt, amelynek véglegességéről ma sem lehetünk minden tekintetben biztosak. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a mai jogrendszer célja és feladata az erőszak megelőzése, a köz- és a magánéletben való korlátozása, törvényi szankcionálása, és ezen keresztül a béke biztosítása. Bármennyire is pozitívnak tekinthető ez a fejlemény, kezdettől fogva világos volt, hogy az erőszak tilalma és korlátozása nem csak a tettet, hanem az áldozatot is sújtja, mert ő a sértett, akinek van oka visszaütni, bosszút állni, mégsem teheti. A tettesnek nyilvánvalóan a konfliktus lezárása áll érdekében, ezért túl akar lenni rajta, míg az áldozat előtt még nyitott a helyzet, hiszen választ vár.¹¹ Az utóbbi években ugyan sokat fejlődött a mediáció intézménye, mégis naivitás lenne azt gondolni, hogy a tettes és az áldozat közvetítés nélkül bármikor képesek lennének megegyezni és lezárni a konfliktust, így az államra és törvényeire mindig szükség van ahhoz, hogy elválassa és megkülönböztesse őket.

Viszonylag könnyen belátható és elismerhető, hogy a tettesek és áldozatok közötti konfliktuskezelésnek ez a formája komoly civilizációs vívmány, meglehetősen észszerű, és nincs valódi alternatívája, ugyanakkor nem tekinthetünk el attól a körülménytől, hogy mindennek az árát végső soron az áldozat fizeti meg.¹² Kétségtelenül van abban igazság, hogy az állam tulajdonképpen kisajátítja a tettes és az áldozat konfliktusát, azt feltételezve, hogy a felek úgysem képesek megegyezni, ugyanakkor jól látszik, hogy az állam hiába tűnik semleges harmadik félnek, valójában az áldozat kárára juttatja nyugvópontra a vitát. Ezzel azonban még nem érnek véget az áldozat szenvedései, és nem merülnek ki a nehézségei, mert részt kell vennie az események felderítésében, tanúvallomást kell tennie; miközben a vádlottnak joga van hallgatni, neki beszélnie kell. Az áldozat ebben a helyzetben egyszerű információforrássá válik, aki nem léphet ki szerepéből, miközben a büntető állam szempont-

¹⁰ Uo. 20.

¹¹ Uo. 21-25.

¹² Uo. 21.

jából inkább nyugtalanító és zavaró körülményként van jelen, ezért gyakran semlegesíteni kell.

Nem állíthatjuk, hogy minden szempontból áttörés történt volna az igazságszolgáltatásban, de az áldozattal kapcsolatos szemlélet alapvetően megváltozott, és számos olyan pozitív intézkedés történt az utóbbi évtizedekben, amelyek az áldozat igényeit is igyekeztek szem előtt tartani. Ennek okait az emberi jogok kiszélesedésére és a különböző pszichológiai elméletek, így elsősorban a traumaelméletek elterjedésére vezethetjük vissza, jóllehet a folyamat minden részletét lehetetlen feltárni. Kétségtelen, hogy a nyugati kultúrában alapvetően megváltozott a társadalom periferiáján élőkhez való viszony, a szolidaritás jelentése és jelentősége, mint ahogyan átalakultak az igazságosságról és az igazságérzetről szóló elképzelések is. A poszttraumás szindróma (PTSD) felfedezése szintén nagyban hozzájárult az áldozat státuszának elismeréséhez, amennyiben egyre jobban igyekeztek a bűncselekmény során már traumatizált áldozatokat – különösen az olyan védtelen áldozatokat, mint a gyerekek és a nők – a büntetőeljárásokban az újra-traumatizálódástól a lehető legjobban megóvni. Ezen tényezőkön kívül nagy súllyal esett latba az a fejlemény, amelyet általánosságban az utópikus energiák kimerülésével és a jövőoptimizmus elmúlásával hozhatunk összefüggésbe. A nyolcvanas évektől egyre inkább elterjedt a „kockázattársadalom” elképzelése, amely szerint minden társadalmi probléma megoldása szükségszerűen újabb problémákhoz vezet, ami így lehetetlenné teszi a feszültségmentes társadalmi végállapot elérését.¹³ Ennek nyomán alapvetően megváltoztak a modern államhoz kapcsolódó elképzelések is, amennyiben az elnyomó és büntető állam helyére egyre inkább a védelmező és preventív állam koncepciója lépett, amely azt sugallta, hogy végső soron mindenki potenciális áldozat, és az állam feladata, hogy a nem kívánt következményektől megvédjen. A büntetőjogban ez úgy csapódott le, hogy amíg korábban a tettest az elnyomó állam áldozatának, és így az alapjogok hordozójának tekintették, addig mára a biztonságra vonatkozó alapjogok kerültek előtérbe, amelyek az áldozatokat hivatottak védeni. Mára az alapjogok nem elsősorban az állammal szemben fogalmazódnak meg, hanem a veszélyek és kockázatok elhárításában, ami nem kevesebb, hanem több állami beavatkozást kíván. Ez a jogi és politikai fordulat egyre inkább a védelemre szorulókat, az óvatosakat és félősöket állította középpontba, elismerve jogaikat, de gyakran nem téve különbséget képzelt és valós fenyegetések között.

Ezen folyamatok közvetlen következményeként szinte mindenütt megjelentek az áldozatvédelmi törvények, amelyek nem csak elismerték az áldo-

¹³ Vö. Beck, Ulrich: *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*, Századvég, Budapest, 2003.

zatok sérelmét és jogait, hanem aktív cselekvésre, az ügyek befolyásolására is feljogosították őket.¹⁴ Korábban a büntetőeljárások során a sérelmeket elszedőket nem áldozatnak, hanem sértettnek tekintették, ami ugyan nem vonta kétségbe, de messzemenően neutralizálta az átélt szenvedéseket. Az áldozatok helye a tanúkéval volt azonos, mivel semmilyen szempontból nem vették figyelembe, hogy a tárgyalások során kénytelenek újra átélni traumatikus élményeiket. Éppen ezért ma már a jogszolgáltatás keretein belül igyekeznek az áldozatok nem materiális érdekeit is érvényesíteni, és megkímélni őket a fölösleges szenvedésektől. Ezen túl jogi segítséget kaphatnak érdekeik érvényesítésére, közvetlen anyagi segítségben és tanúgondozásban részesülhetnek, illetve a bíróság elismerheti áldozati státuszukat. Az áldozat tájékoztatásra, jogi tanácsra és érzelmi támogatásra egyaránt jogosult.¹⁵ Minderre természetesen semmi sem kötelezi, a törvény ezt számára csak lehetővé teszi, mindazonáltal az eljárásban résztvevőknek számolnia kell az áldozat aktív jelenlétével, még ha ez ma itthon még nem is megszokott, és nincs is megfelelő kultúrája. Az áldozat ilyen jellegű elismerésének egyfajta ellenhatásként aktivizálódott az a korábban is ismert és gyakorolt tendencia, amely gyakran a tetteseket is valamilyen személyes vagy személytelen körülmény áldozataiként igyekezett feltüntetni, így magyarázva vagy árnyalva tetteiket. Ez ugyan nem vezetett a tettes-áldozat relációk megfordításához, de alapja az volt, hogy az igazságérzetre és együttérzésre apellálva valamilyen sajnálatot és együttérzést szerezzen a tettesek számára, amitől a büntetés enyhítését remélhették.

AZ ÁLDOZATISÁG ÉS A POPULIZMUS

Az áldozatnarratívák egyik legújabbban megfigyelhető terepe a politika, ahol korábban az áldozatiságra való hivatkozás egyértelműen a gyengeség jele volt, mára azonban nagyon változatos diskurzusai alakultak ki. Ezen a területen kiemelkedően jellemző, hogy nem a tényleges áldozatok beszélnek, hanem a magukat bizonyos szempontokból áldozatnak tekintők nevében megszólalók. Az identitáspolitikák annak idején azért jöttek létre, hogy rajtuk keresztül a hátrányos helyzetű csoportokat láthatóvá tegyék, és sérelmeik-

¹⁴ A Német Szövetségi Köztársaságban 1986-ban született meg az első áldozatvédelmi törvény. Magyarországon a bűncselekmény áldozatainak segítségéről és az állami kárenyhítésről szóló 2005. évi CXXXV. törvény rendezte az áldozatok jogait a büntetőjogban.

¹⁵ Vö. Görgényi Ilona: A bűncselekmény áldozatának fogalma és jogainak érvényesítése az új fejlemények tükrében. In: *Az áldozat reprezentációi*, Szerk. Balogh László Levente – Valastyán Tamás, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016. 179-201.

nek, illetve igényeiknek hangot adjanak.¹⁶ Mára azonban ezek a formák rendkívüli módon elterjedtek, bármilyen tényleges vagy állítólagos sérelemre alkalmazhatóak lettek, ám azzal váltak igazán hatékonyvá, hogy a panaszt váddá alakították át.¹⁷ Ennek egyik következménye, hogy mára az áldozati narratívák gyakran a hatalmon lévők, vagy legalábbis a politikai és társadalmi establishment narratívái lettek. Az egyenlőtlenégeket és igazságtalanságokat a politika mindig is tematizálta, de a mai áldozatnarratívák nem a problémák megoldásáról és a társadalmi csoportok emancipációjáról szólnak, hanem arról, hogy ezek mentén osszák ketté a világot jóra és rosszra, egészen pontosan áldozatokra és tettesekre. Az áldozatszerep tulajdonképpen kielezi a „mi” és „ők” közötti elválasztást azzal, hogy morálisan telíti a megkülönböztetést, így a „mi” nem csak ismerős és hozzánk tartozó, hanem jobb és morálisan magasabb rendű, az „ők” pedig nemcsak más, hanem gonosz és alacsonyabb rendű is. Az áldozatiság az ilyen helyzetekben általában passzivitással jár, mert a képzelt áldozat már a populista politikával való azonosulási folyamat révén megtalálni véli helyete megoldásának kulcsát, még akkor is, ha az a világ komplexitását a felismerhetetlenségig egyszerűsíti és torzítja. Az egykor gyenge és megvetett áldozat ilyen módon alakul át felsőbbrendűséget kifejező morális kategóriává, így lesz a szégyenfoltból érdem, amelynek előnye, hogy valójában nem kell érte tenni semmit, legfeljebb el kell fogadtatni.¹⁸

A mai populista politikai vezeték különösen erősen vonzódnak ahhoz, hogy magukat, illetve követőiket valamilyen tekintetben áldozatnak tüntessék fel. Arra vágnak, hogy támadják, üldözzék és megfigyeljék őket, vagy irigykedjenek rájuk, ami minden tettetüket legitimálja saját és követőik szemében egyaránt.¹⁹ Kiválóan elsajátították és tökéletesítették az áldozatiság politizálásának módszereit, amellyel megsokszorozták hatalmukat. Ennek sajátosága, hogy amíg a néppel azonosítják magukat, annak nevében és állítólagos érdekében beszélnek, addig egyéni sérelmeiket milliók problémájává teszik. Ez az érzelmi közelség és képzelt azonosság azért különösen hatékony politikai fegyver, mert ennek nyomán a személyüket érő kritikát az egész közösség elleni támadássá értelmezik át, ezzel is megerősítve a közöttük levő szimbolikus köteléket. Az elköteleződés hátterében az áll, hogy a populista politikusok hívei gyakran sértettnek és tehetetlennek, azaz áldozatnak érzik magukat,

¹⁶ Lohre, Matthias: *Das Opfer ist der neue Held. Warum es heute Macht verleiht, sich machtlos zu geben*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2019. 10.

¹⁷ Paris, Rainer: A tehetetlenség mint a nyomásgyakorlás eszköze. In. *Áldozatnarratívák*. Szerk. Balogh László Levente – Takács Miklós – Valastyán Tamás, Kijarat, Budapest, 2019. 70–84. 70.

¹⁸ Lohre, Matthias: i. m. 15.

¹⁹ Giglioli: *Dem Opfer stellt man keine Fragen*,

ami értelemszerűen felerősíti az erős kéz iránti vágyat. Az igény pedig kitermeli a kínálatot, így a karizmatikus, védelmet és biztonságot ígérő, hozzájuk nemcsak közel álló, hanem velük teljes mértékben azonosuló politikusokban nem lesz hiány. A populista vezérek ennek megfelelően előszeretettel tetszelgnek a megmentő szerepében, ami még tovább erősíti a szimbiozist, jóllehet gyakran kitalált és felnagyított ellenségekkel, megszemélyesített gonoszokkal vagy személytelen struktúrákkal harcolnak, amelyeket retorikailag győznek le. Tulajdonképpen paradox az a helyzet, hogy egyszerre akarják magukat áldozatnak tekinteni és erős, határozott politikus látszatát kelteni. Az egyik oldalon siránkoznak, a másik oldalon pedig zsarnokoskodnak, a kettőt mesterien elegyítve.²⁰

A populista politikusok célja az áldozatisággal a szimbolikus és morális tőkefelhalmozáson túl általában a felelősségvállalástól és számonkéréstől való megszabadulás. Az őket követő személyek számára ez nyilvánvalóan – vonzó érzelmi azonosulás lehetőségét nyújtja, ami azonban gyakran együtt jár a *ressentiment* erősödésével. Ha valamelyik politikus nem képes keresztülvinni akarátát és elérni célját, akkor gyakran arra hivatkozik, hogy kisebbségben van, ami számára egyben áldozati pozíciót is jelent. Ebben a helyzetben bármilyen tényleges és képzelt sértés, illetve nézeteltéréssel és konfliktussal szembeni érzékenység lehet az áldozatiság alapja. Az áldozatszerep mindig alárendeltséget feltételez, még akkor is, ha valaki adott esetben hatalmon van, és magának jelöli ki azt. A látszólagos ellentmondás azzal oldható fel, hogy aki hatalmon levőként akarja magát áldozatként értelmezni, annak keresnie kell egy külső tényezőt, egy világméretű szervezetet vagy egy elképzelhetetlenül nagy és közvetlen befolyással rendelkező ikonikus alakot, akivel szemben áldozatként interpretálhatja magát. Kétségtelenül van az ilyen jellegű szemléleteknek egy jó adag összeesküvés-elmélet íze, amennyiben valakinek vagy valaminek hihetetlen mértékű hatalmat, és azzal együtt járó közvetlen befolyást tulajdonítanak. Ezek után, ha a hatalmon lévők nem képesek ígéreteiknek vagy a velük szemben támasztott elvárásoknak megfelelni, akkor az mindig csak valaki más bűne lehet.

Az áldozatok nevében megszólaló populista politikusok tehát nem csak áldozatok, hanem megmentők is, akik ezért feltétlen bizalmat és támogatást követelnek. Szimbolikus harcuk első lépése, hogy az értelmezési hatalomra támaszkodva beazonosítják és megnevezik a „valódi ellenséget”, majd retorikailag kirekesztik és le is győzik. Követőik könnyen azonosulnak az áldozatszereppel, amikor a nevükben beszélnek, miközben nem valószínű, hogy maguk bármikor is valódi áldozattá váltak volna. Mi sem egyszerűbb, mint az

²⁰ Lohre i. m. 143.

üldözötteket és menekülteket, vagy csak egyszerűen a jobb és biztonságosabb életet keresőket veszélyesnek tekinteni, akikkel szemben magát mindenki fenyegetett áldozatként határozhatja meg. Ezzel lényegében az áldozatok áldozataivá válnak, ami a maga dichotóm logikájában megfordítja a tettes-áldozat relációt, ahogyan Phaedrus meséjében, ahol, miután a farkas a bárányt azzal vádolja, hogy az életére tör, nem marad számára más védekezési lehetősége, mint hogy megegye. Persze a tettes-áldozat reláció sohasem olyan abszolút a valóságban, mint ahogyan az retorikailag megfogalmazódik. Még a legszélsőségesebb helyzetekben is van valamennyi mozgástér, ami erősen relativizálja a viszonyok tettesekre és áldozatokra való redukcióját. A dichotóm felosztások átfordításának jellemzője, hogy a saját áldozati pozíció fenntartása és erősítése érdekében a tényleges áldozatokat dehumanizálják és kriminalizálják. A migráció kérdéskörében például a menekültek minden esetben teherként, veszélyforrásként és fenyegetésként jelennek meg, ami a kontextusokat teljes mértékben figyelmen kívül hagyja. A vizionált fenyegetést általában úgy ábrázolják, mint egy egészséges és homogén testbe való behatolást, amely végső pusztulással fenyeget, és ebből a szempontból a testmetaforák sokkal erősebben beszélnek, mint bármilyen adat vagy szám. Ennek alapján a komplex körülményeket viszonylag könnyen lehet egyszerű felosztásokra redukálni, amelyek végső soron a barát-ellenség reláció újradefiniálását jelentik. Kétségtelen, hogy a mai populista politikai retorikában ennek számos jellemző vonását megtaláljuk, ahol is nincs barát ellenség nélkül, és senki nem nevez meg ellenséget úgy, hogy ne annak áldozatának tekintené magát. Ennek hatékonysága számos okra vezethető vissza, de mind közül az emocionálizálás a legfontosabb, mert az áldozati retorikák általában negatív érzelmekre hangolódnak. A félelem, a frusztráció, az irigység mind olyan érzelmek, amelyek lehetővé teszik és elősegítik a viktimizációt. A negatív érzelmek mindig sokkal könnyebben mobilizálhatók és transzformálhatók, mint a pozitívak, éppen ezért politikailag könnyebb velük élni és visszaélni. Az ilyen érzelmekkel szemben a racionális érvek általában hatástalanok, ugyanis a félelmet és az irigységet nem lehet a legbriliánsabb érvekkel sem eltüntetni.

A populista politika vonzereje jobbjára abban áll, hogy látszólag a vesztesek és áldozatok nevében szólalnak meg. Egyenesen azt állítják, hogy azért támadják őket, mert kimondják azt, amit mások nem mernek kimondani, a hatalmasokat támadják, és a tabudöntéssel kivívják a mindenkori elit haragját és ellenállását. A szemükben lényegében mindegy, hogy ők tulajdonképpen a győztesek közé tartoznak: többnyire jómódúak, és általában erősen vitatható és gátlástalan módszereket alkalmaznak a hatalom vagy a gazdagság megszerzése és megtartása érdekében. Azt állítják, hogy csak azért üldözik őket, mert sértik az establishment érdekeit, egyébként pedig nem ter-

heli őket semmilyen felelősség a kialakult helyzetért. Mivel a mindenkori gyengék és alul levők pártfogóinak és szószólóinak mutatkoznak, ezért maguk is áldozattá válnak, és követőiknek is ezt az azonosulást ajánlják. Ennek a szemléletnek egyik sajátos vonása, hogy a valóban stigmatizált társadalmi csoportok – bevándorlók, színesbőrűek, romák, szegények –, illetve ezek elkötelezett szószólói lesznek az áldozatiság ellenfelei, akik árulással fenyegetnek, ezért ők tekintendők a legveszélyesebb ellenségnek.²¹ Azok a tulajdonságok és viselkedésminták, amelyeket korábban betegesnek vagy társadalmilag károsnak tekintettek, ma a követők és rajongók körében kivételes ravaszszágnak és odaadásnak tűnnek, amelyek folyamatosan erősítik a populista politikát, és teljesen rezisztensek nem csak a kritikával, de általában a tényekkel szemben is. A társadalmi normákat végleg félrelökik, és az sem zavarja őket, ha olyan értékekre hivatkoznak, amelyeknek ők maguk sem akarnak vagy képesek megfelelni.

Így válik világossá, hogy az Amerikai Egyesült Államok elnöke, az Oroszország birodalmiságáról álmodozók, Törökország erős embere és Kelet-Közép-Európa egyes vezető politikusai miért tartják magukat a status quo áldozatainak, és miért akarják azt mindenáron lerombolni.²² Ezek félreismertethetetlen vonása, hogy önzően a közjóra hivatkozva, és általában erkölcstelesen valamilyen magasztos erkölcsiség apropóján tisztességtelenül viselkednek a tisztesség nevében.²³ Tulajdonképpen ebből fakad az áldozatiság feloldhatatlan ellentmondása, amely szerint úgy kell minden áldozattal kapcsolatos követelést megfogalmazni, hogy azt egyetlen jóvátétellel se lehessen kielégíteni, mert ebben a pozícióban nem az áldozatiságból fakadó materiális vagy immateriális kárpótlás a lényeg, hanem magának az áldozati pozíciónak a fenntartása, amely tartós előnyöket jelent a hatalomért folytatott politikai csatározásokban. Nekünk pedig nem marad más dolgunk, mint hogy erre rámutassunk, leleplezzük és felhívjuk a figyelmet a veszélyeire úgy, hogy közben mi magunk nem engedünk a kísértésnek, hogy az ő áldozatainknak tekintsük magunkat.

²¹ Giglioli: *Dem Opfer stellt man keine Fragen*, id. hely

²² Uo.

²³ Lohre i. m. 11.